Молбасынова Жумакул Маратовнаның «8D03107 – Психология» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін ұсынылған «Оқушылардың сыни ойлауының эмоциялық интеллектінің дамуына психологиялық әсері» тақырыбына жазған диссертациясына

АҢДАТПА

Зерттеудің өзектілігі. Қазіргі білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқушының сыни ойлауын дамыту арқылы оның эмоциялық интеллект деңгейін арттыру, өмірлік және оқу-танымдық мәселелерді шешуде саналы, икемді және жауапты шешім қабылдау дағдыларын қалыптастыру болып табылады.

Қазіргі психология ғылымында сыни ойлау мен эмоциялық интеллектіні байланыстыру, оны психологиялық феномен ретінде көрсету мәселесі алыс және жақын шетелдік, Қазақстандық ғалымдардың зерттеулерінде жан-жақты әр түрлі бағыттарда қарастырылуда. Ғылыми зерттеулер бойынша сыни ойлау мәселесін шетелдік ғалымдар Paul R, D. Halpern, Ennis R.H, D.Klooster, Э.С. Заир-Бек, S. M.Wechsler және т.б. интеллектуалдық дағдылар мен қабілеттердің белгілі бір жиынтығына ғана емес, сонымен қатар адамның ойлау процесін, көзқарастарының болуын және бұл дағдыларды іс-әрекетте де, күнделікті өмірде де пайдалануға дайындығын қалыптастыратын процесс ретінде көрсетті.

Эмоциялық интеллектіні зерттеудің жақын және алыс шетелдік әдістернің ішінде Н. Андреева, H. Weisinger, Д. В. Люсин, Е. А. Сергиенко, R.Bar-On, D.Goleman, J. D. Mayer, P. Salovey, C Philip, J. Robert , П.Н.Лопес, J. Ciarrochi, С.М.Жакыпов, А.М.Ким, А.А. Төлегенова, Ж.И.Намазбаева, О.Х.Аймагамбетова, Н.Қ.Тоқсанбаева, З.Б.Мадалиева, С.Қ.Бердібаева, А.К.Сатова, О.Б.Тапалова, Э.Д.Абишева нақты түсіндірме бар деп атап өткен.

Зерттеу мәселесі сыни ойлаудың оқушылардың эмоциялық интеллектісін дамытуға психологиялық әсерін дамыту жолдарын табу болды. Теориялық тұрғыдан алғанда, бұл эмоциялық интеллектінің компоненттік құрамын анықтау, зерттеу және нақтылау мәселесі; практикалық тұрғыда оқушылардың сыни ойлау арқылы эмоциялық интеллектісін дамытуға арналған бағдарлама әзірлеу және ғылыми негіздеу мәселесі.

Зерттеудің өзектілігі және онын білім беру мекемелерінде жеткіліксіз дамуы зерттеу тақырыбын «Оқушылардың сыни ойлауының эмоциялық интеллектінің дамуына психологиялық әсері» деп таңдауға негіз болды.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, біз зерттеу нысанын, пәнін, мақсатын, міндеттері мен зерттеу болжамын анықтадық.

Зерттеудің мақсаты – сыни ойлаудың мәнін және оның оқушылардың эмоциялық интеллектінің дамуына әсерін анықтау, оның тиімділігін эксперимент арқылы тексеру

Зерттеудің міндеттері:

1. Сыни ойлау және эмоциялық интеллект бойынша Қазақстандық және шетелдік ғылыми әдебиеттерге теориялық талдау жүргізу.

2. Оқушылардағы сыни ойлау мен эмоциялық интеллект арасындағы негізгі психологиялық компоненттер мен байланыстарды анықтау.

3. Мектеп оқушыларында сыни ойлау мен эмоциялық интеллектіні диагностикалау әдістерін сипаттау және негіздеу.

4. Білім беру мекемесінде сыни ойлау мен эмоциялық интеллекті моделі мен дамыту бағдарламасын әзірлеу және сынақтан өткізу.

5. Әзірленген модель мен дамыту бағдарламасының тиімділігін бағалау және оны білім беру тәжірибесінде қолдану перспективаларын анықтау.

Зерттеу нысаны – оқушыларда сыни ойлау мен эмоциялық интеллектінің ерекшеліктері

Зерттеу пәні – оқушылардың сыни ойлауының эмоциялық интеллект компоненттерінің дамуына психологиялық ықпалы.

Зерттеудің болжамы: егер, мектеп оқушыларының сыни ойлауын дамытуға бағытталған ғылыми негізделген модель мен психологиялық дамыту бағдарламасы білім беру үдерісіне жүйелі түрде енгізіліп, оны жүзеге асыруға қажетті психологиялық-педагогикалық жағдайлар қамтамасыз етілсе, онда оқушылардың сыни ойлау деңгейінің жоғарылауы олардың эмоциялық интеллектісінің дамуына оң психологиялық ықпал етеді деп болжанады. Нәтижесінде оқушылардың өз эмоцияларын түсінуі, реттеуі, басқа адамдардың эмоциялық күйін қабылдауы және әлеуметтік өзара әрекеттесудегі эмоциялық икемділігі артады.

Зерттеу әдістері: зерттеудің мақсатына жету үшін, қойылған міндеттерді жүзеге асыруда және бастапқы теориялық ережелерді тексеруге:

1. Н. Холлдың «Эмоциялық интеллект тесті»; 2. В.В. Бойконың «Эмпатия деңгейін диагностикалау» сауалнамасы; 3. Tom Chatfield «Сыни ойлау қабілетін бағалау» әдістемесі; 4. М. А. Манойлованың «Эмоциялық интеллектіні диагностикалау (МЭИ)» әдістемесі; 5. Дж.Кинчердің «Сіз қаншалықты сыни қабілеттісіз»; 6. «Сыни ойлауды анықтауға арналған тест-сауалнама» (А.С.Байрамов), 7.ЭмИн сауалнамасы (Д. В. Люсин) қолданылды.

Деректерді өңдеудің математикалық-статистикалық әдістері: R-Пирсон корреляция коэффициенті, r-Спирмен рангілік корреляция коэффициенті, Стьюденттің t-критериі арқылы жүргізілді. Статистикалық деректерді өңдеу Microsoft Excel компьютерлік бағдарламасы және SPSS 26 статистикалық жүйесінің көмегімен жүргізілді.

Зерттеудің жетекші идеясы: оқушылардың сыни ойлауын ақпаратты талдау, түсіндіру, бағалау және негізделген шешім қабылдауды қамтамасыз ететін когнитивтік үдеріс ретінде қарастыра отырып, оның эмоциялық интеллектінің дамуына психологиялық әсерін теориялық және эмпирикалық тұрғыдан негіздеу. Сыни ойлау өлшемдері мен эмоциялық интеллект компоненттерінің өзара байланысын ескере отырып, оқушылардың эмоцияларын түсіну, саналы түрде реттеу, өзгенің эмоциялық жай-күйін тану және тиімді тұлғааралық қарым-қатынас орнату қабілеттерін дамытуға бағытталған кешенді психологиялық тәсілді жүзеге асыру.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы:

– Қазақстанның жалпы білім беретін мектептері жағдайында оқушылардың сыни ойлауының эмоциялық интеллект компоненттерінің дамуына психологиялық әсер етуінің ерекшеліктері нақтыланды;

– ғылыми-теориялық деңгейде оқушылардың сыни ойлауы мен эмоциялық интеллектінің өзара байланысының психологиялық мазмұны айқындалды;

– теориялық деңгейде сыни ойлаудың эмоциялық интеллектінің дамуына психологиялық әсер етуінің құрылымы, компоненттері және өзара байланысы анықталды;

– сыни ойлау мен эмоциялық интеллектінің өзара әрекеттесуіне негізделген теориялық модель ұсынылып, олардың оқушы тұлғасының дамуындағы психологиялық маңызы жүйеленді, сондай-ақ өзара байланысы мен өзара тәуелділігі теориялық тұрғыдан негізделді;

– тәжірибелік-эксперименттік зерттеу арқылы оқушылардың сыни ойлауы мен эмоциялық интеллектінің дамуы арасындағы өзара байланыс анықталып, аталған көрсеткіштер арасындағы статистикалық заңдылықтар математикалық-статистикалық талдау әдістері негізінде дәлелденді. Сыни ойлау деңгейінің жоғарылауы эмоциялық интеллект компоненттерінің даму көрсеткіштеріне оң әсер ететіні эксперименттік тұрғыдан расталды;

– оқушылардың сыни ойлауы арқылы эмоциялық интеллектіні дамытудың құрылымдық моделі әзірленіп, зерттеу мақсатына сәйкес сыни ойлау мен эмоциялық интеллектіні кешенді дамытуға бағытталған психологиялық бағдарлама ұсынылды, оның мазмұны, жүзеге асыру кезеңдері, әдістері мен тиімділік шарттары жүйеленді.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы: эмпирикалық зерттеуде қолданылған психодиагностикалық әдістемелерді апробациялау, алынған деректерді талдау және мектеп оқушыларының сыни ойлауы мен эмоциялық интеллектісінің даму ерекшеліктерін анықтау нәтижелерін психологиялық-педагогикалық тәжірибеде пайдалану мүмкіндіктерімен сипатталады. Зерттеу қорытындылары білім беру жағдайында аталған психологиялық құбылыстарды диагностикалау, олардың даму деңгейлерін бағалау және мақсатты түрде жетілдіру жұмыстарын ұйымдастыруға негіз болады.

Әзірленген модель мен дамыту бағдарламасын мектеп психологтары, мұғалімдер және әдіскерлер оқушылардың сыни ойлауы мен эмоциялық интеллектісін мақсатты түрде дамыту үшін пайдалана алады.

Зерттеу аясында әзірленген «Оқушылардың сыни ойлауы мен эмоциялық интеллектісін дамыту» тренингтік бағдарламасы, «Оқушылардың эмоциялық интеллектісі мен сыни ойлауын дамытуға арналған психологиялық жаттығулар» жинағы және «Оқушылардың сыни ойлауы мен эмоциялық интеллектісін қалыптастыру жолдары» атты оқу-әдістемелік құрал оқушылардың сыни ойлауы мен эмоциялық интеллектісін дамытуға бағытталған психологиялық-педагогикалық жұмыстарды ұйымдастырудың тиімді құралдары ретінде кеңінен пайдаланылуы мүмкін.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері. Зерттеудің теориялық негізін шетелдік психологиядағы эмоциялық интеллект тұжырымдамалары: J. D. Mayer, D. R. Caruso және P. Salovey ұсынған эмоциялық-интеллектуалдық қабілеттер теориясы; D. Goleman эмоциялық құзыреттілік теориясы; R. Bar-On бейкогнитивтік теориясы, сондай-ақ сыни ойлаудың теориялық тұжырымдамалары мен оны дамытуға бағытталған ғылыми көзқарастар (D. Halpern, D. Shamis, D. Klooster) құрайды. Сонымен қатар жақын шетелдік ғалымдардың эмоциялық интеллектке қатысты еңбектері (Г.Г. Гарскова, И.Н. Андреева, Д.В. Люсин мен М.И. Манойлованың екі компонентті теориясы) зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін құрай отырып, сыни ойлау мен эмоциялық интеллектінің өзара ықпалдасу жүйесін түсіндіруге бағытталды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы:

1. Қазақстандық жалпы білім беретін мектеп жағдайында оқушылардың сыни ойлауының эмоциялық интеллектінің дамуына психологиялық әсерін түсіндіретін теориялық тұжырымдар жүйеленіп, ерекшеліктері нақтыланды. Сыни пайымдау, рефлексия және эмоциялық мәні бар жағдаяттарды саналы бағалау үдерістерінің эмоциялық интеллект компоненттерінің дамуындағы психологиялық рөлі теориялық тұрғыдан негізделді.

2. Зерттеу барысында сыни ойлауды диагностикалауға арналған «Сыни ойлау қабілетін бағалау» (Tom Chatfield) және «Сыни ойлауды бағалауға арналған тест-сауалнама» (А.С. Байрамов) әдістемелері қазақ тіліне аударылып, бейімделді. Әдістемелерді бейімдеу барысында олардың психометриялық сипаттамалары арнайы тексеріліп, сенімділігі мен валидтілігі бағаланды. Атап айтқанда, тест тапсырмаларының ішкі келісімділігі мен әдістемелердің сенімділік деңгейі Кронбахтың α коэффициенті арқылы анықталды.

3. Оқушылардың сыни ойлауы мен эмоциялық интеллектінің көрсеткіштері арасындағы статистикалық мәнді байланыстар эмпирикалық тұрғыдан анықталып, сыни ойлауды мақсатты дамыту нәтижесінде эмоциялық интеллект компоненттерінің өзгеру ерекшеліктері эксперименттік негізде айқындалды. Қалыптастырушы эксперимент нәтижелері сыни ойлауды дамытудың оқушылардың эмоциялық интеллектісіне оң психологиялық ықпалын негіздеуге мүмкіндік берді.

4. Сыни ойлаудың эмоциялық интеллектінің дамуына психологиялық әсерін сипаттайтын құрылымдық-мазмұндық модель әзірленді. Модельде сыни ойлау тәуелсіз айнымалы, эмоциялық интеллект тәуелді айнымалы ретінде қарастырылып, олардың арасындағы психологиялық ықпалдың негізгі мен даму шарттары біртұтас жүйеге келтірілді.

5. Сыни ойлауды мақсатты дамыту арқылы оқушылардың эмоциялық интеллектісін жетілдіруге бағытталған психологиялық-педагогикалық бағдарлама әзірленіп, оның тиімділігі қалыптастырушы эксперимент барысында бағаланды. Бағдарламаның мазмұндық бағыттары, іске асыру кезеңдері және психологиялық әдістері негізделіп, жалпы білім беретін

мектептердің психологиялық-педагогикалық тәжірибесінде қолдану мүмкіндіктері айқындалды.

Қорғауға ұсынылатын негізгі қағидалар:

1. Сыни ойлау оқушылардың эмоциялық интеллектісінің дамуына ықпал ететін маңызды психологиялық фактор болып табылады. Оның ақпаратты талдау, дәлелдерді бағалау, негізделген қорытынды жасау және рефлексиялық пайымдау сияқты үдерістері оқушылардың өз эмоцияларын және өзгелердің эмоциялық күйлерін саналы түсінуіне, эмоциялық жағдаяттарды объективті бағалауына және эмоциялық реакцияларын реттеуіне психологиялық алғышарттар қалыптастырады.

2. Зерттеу барысында әзірленген «Мектеп оқушыларында сыни ойлау мен эмоциялық интеллектіні дамыту моделі» сыни ойлаудың эмоциялық интеллектінің дамуына психологиялық ықпалын сипаттайтын өзара әрекеттесуіне негізделеді. Модельде сыни ойлау тәуелсіз айнымалы, ал эмоциялық интеллект тәуелді айнымалы ретінде қарастырылып, олардың арасындағы психологиялық байланыстың құрылымдық компоненттері, ықпал ету мен дамытудың психологиялық-педагогикалық шарттары жүйеленген.

3. Эмпирикалық зерттеу нәтижелері мектеп оқушыларының сыни ойлау көрсеткіштері мен эмоциялық интеллектінің құрылымдық компоненттері арасында статистикалық мәнді өзара байланыстардың бар екенін көрсетті. Сыни ойлаудың талдау, дәлелдеу, логикалық пайымдау және рефлексиялық бағалау ерекшеліктері эмоциялық интеллектінің когнитивтік (эмоцияларды тану және түсіну), эмоциялық (эмоциялық күйлерді сезіну және саналы ұғыну), мінез-құлықтық (эмоциялық реакциялар мен әрекеттерді реттеу), аналитикалық (эмоциялық ақпаратты талдау және бағалау), шығармашылық (эмоциялық жағдаяттарда икемділік таныту және баламалы шешімдер ұсыну) компоненттерімен мазмұндық тұрғыдан сабақтасады.

4. Сыни ойлауды мақсатты дамыту оқушылардың эмоциялық интеллектісінің құрылымдық компоненттерінде оң өзгерістердің қалыптасуына ықпал етеді. Бұл тұжырым «Оқушылардың сыни ойлауын және эмоциялық интеллектіні дамыту» атты психологиялық тренинг бағдарламасын іске асыру барысында жүргізілген қалыптастырушы эксперимент нәтижелерімен негізделеді.

5. Оқушылардың сыни ойлауы мен эмоциялық интеллектісін диагностикалау және дамыту жүйелілік, кешенділік, объективтілік және әлеуметтік-мәдени сәйкестік қағидаттарына негізделеді. Осы қағидаттар негізінде диагностикалық құралдардың ғылыми негізділігі мен психометриялық талаптарға сәйкестігі оқушылардың сыни ойлауы мен эмоциялық интеллектісінің даму деңгейін бағалаудың сенімділігі мен валидтілігін қамтамасыз етудің маңызды шарты ретінде тұжырымдалады.

Диссертацияның құрылымы: кіріспеден, үш тараудан, қорытынды, пайдаланған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады.